

A magyar történeti dialektológia korszakai*

1. Előhang. Tisztelt Tanácskozás! Engedjék meg, hogy előadásomat személyes vonatkozásokat is tartalmazó megjegyzésekkel kezdjem. Először is szeretnék köszönetet mondani a szervezőknek, hogy plenáris előadás tartására kértek fel. Ez nagy megtiszteltetés számomra, ugyanakkor felelősség is, hogy olyan kérdéssel álljak elő, amelyet tudományterületünk fejlődése szempontjából fontosnak tartok. A számos témalehetőség közül a történeti dialektológiát, más szóval a nyelvjárástörténetet választottam. Hogy ez a személyes elköteleződés milyen régi, bizonyítják a szombathelyi dialektológiai szimpozion kötetei is, az elsőtől az utolsóig. Abban a szerencsében lehetett ugyanis részem, hogy mindegyik tanácskozáson részt vehettem, előadást tarthattam, hozzá is szólhattam. Ott voltam tehát a 34 évvel ezelőtti első tanácskozáson is, 1981 márciusában, amikor egy nyelvföldrajzi témából tartottam előadást (JUHÁSZ 1982a). Ha fellapozzuk a konferencia kötetét, egy nagyon előre mutató és a tudománytörténet számára értékes kezdeményezéssel is találkozhatunk. Azzal tudniillik, hogy a szerkesztők nemcsak az előre megírt előadásokat közzélték, hanem a spontán hozzászólások magnetofonra felvett szövegét is. A 17 hozzászólás publikálása teljesen összhangban állt a szervezőknek azzal a szándékával, hogy a résztvevők fontosnak ítélt kérdéseket vita formájában is körüljárjanak.¹

Mivel az első szimpozion hozzászólásai – tükrözve a korabeli magyar nyelvjáráskutatás főbb vállalásait – szinkrón dialektológiai tárgyúak voltak, szerettem volna egy hozzászólásban ráirányítani a figyelmet egy méltatlanul elhanyagolt területre, a nyelvjárástörténetre. Másfél oldalas figyelemfelhívásom A nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez címmel került a kötetbe (JUHÁSZ 1982b), de röviden foglalkoztam a témakör egyetemi oktatásának kérdésével is. Nem áll szándékomban ezt a kis helyzetértékelést utólagos elemzésben részesíteni, elég arra utalnom, hogy az ott mondottakat ma is nyugodt lelkiismerettel vállalom.

2. A tudománytörténeti korszakok. Milyen korszakai vannak, illetve voltak a magyar nyelvjárástörténeti kutatásoknak, milyen hagyományokra épül a mai történeti dialektológia? Erre a kérdésre természetesen csak igen röviden, a megszabott terjedelem keretei között válaszolhatok. (A legfontosabb 20. századi mozzanatokra l. JUHÁSZ 1997, 1999; a század közepéig kissé bővebb tudománytörténetet ad pl. BÁRCZI 1956.) Hangsúlyozni kell azt is, hogy a korszakhatárok gyakran nem élesek.

2.1. 1880–1919. A magyar történeti dialektológia első korszakát a 19. század utolsó két évtizedétől a történelmi Magyarország széteséséig számíthatjuk. A régi magyar nyelvemlékek kiadása és elemzése ráirányította a figyelmet ezek területi

* Plenáris előadásként elhangzott a VI. Dialektológiai Szimpozionon, Szombathelyen, 2015. szeptember 2-án.

¹ A viták és hozzászólások a következő tanácskozásokon is fontos szerepet játszottak, de például a II. szimpozion kötete csak néhány mondatos kivonatokat formájában utalt ezekre.

és társadalmi vonatkozásaira is. SIMONYI ZSIGMOND 1880-ban már egy kisebb tanulmányt szentelt a Halotti beszéd tájnyelvi sajátságainak. BALASSA JÓZSEF 1891-ben nemcsak jeles kismonográfiában foglalta össze korának nyelvjárástípusait és azok jellemzőit (1891a), hanem e fontos háttérismereteknek a felhasználásával a régi magyar kódexek lokalizálásának a lehetőségéről is értekezett (1891b). Ebben a szerepben a dialektológia a nyelvtörténet szolgálóleányaként jelent meg, és a Nyelvemléktár című sorozatban (I–XV., 1874–1908) folyamatosan zajló kódexkiadások, valamint az ezzel párhuzamosan is megerősödő történeti nyelvészeti elemzések kiegészítője lett. Azok a kismonográfiák, tanulmányok, amelyek az egyes kódexek, illetve más korai nyelvemlékek jellemzését tűzték ki célul, kiemelt vagy mellékszemponként kezelték a nyelvjárási sajátságok bemutatását (pl. KAUSCH MIHÁLY 1901: A Tihanyi kódex nyelvezete; FISCHER IZIDOR 1902: Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása; NÉMET GÁBOR 1907: A Vitkovics-kódex nyelvjárása; SIMONYI KÁLMÁN 1908: A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátságai; ERDÉLYI LAJOS 1915: Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal; HATVANI JÁNOS 1914: A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései alapján; stb.). Ez az első tudománytörténeti korszak alapvetően anyagfeltáró, pozitivistá jellegű volt, számos módszertani nehézséggel terhelt (ilyen volt például a szinkrón tájnyelvi sajátságok direkt összefüggésbe hozása a régiekkel), de már feltűntek a problémaorientált tanulmányok is (BALASSA JÓZSEF 1898: A magyar nyelvjárások keletkezése; LOSONCZI ZOLTÁN 1916: Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés, uő 1915–20: Az ő-zés története; TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1908: A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései; PATAKY ERZSÉBET 1912: Az íző kódexek nyelvéről; stb.).

2.2. 1920–1945. A második korszak Trianontól a második világháború végéig tart. A magyar tudomány, a magyar dialektológia egy évtizedig, a gazdasági világválság elmúltáig a szellemi fásultság, az anyagi és szervezeti leromlottság állapotában vergődik. Jól látszik ez a nyelvjárástörténeti irodalom alakulásán is: halódik a forráskiadás; támogatás és összefogás hiányában megbukik, elhal az első, PAPP ISTVÁN nevéhez fűződő nagyobb magyar nyelvatlaszkísérlet Debrecenben. A harmincas években kiépülő Csűry-iskola – érthető okok miatt – a helyi és regionális élőnyelvi gyűjtések, feldolgozások fellendítésére és módszertani megújítására koncentrál. Szinte kivételesnek számít ERDÉLYI LAJOS munkássága, aki nem hagyta abba az előző korszakban elkezdett nyelvjárástörténeti kutatásait, hanem településtörténeti szempontokkal kiegészítve a magyar történeti nyelvföldrajz egyik előfutára lett. A nyelvjárási jelenségek széles horizontú, kreatív térbeli elemzésével számos vonatkozásban helyes következtetésre jutott a székelyek településtörténetét és a kelet–nyugati nyelvjárási kapcsolatok genetikus összefüggését illetően (1929: 32–97). Megállapításait később BENKŐ LORÁND fejlesztette tovább klasszikussá vált akadémiai székfoglalójában a magyar nyelvatlasz adatainak felhasználásával (1967: A nyelvföldrajz történeti tanulságai).

Módszeres, megalapozott, sok ezer vagy tízezer megbízható nyelvjárási adatra épülő nyelvföldrajzi elemzésre azonban csak korszerű nyelvatlaszok adnak módot: mindenekelőtt egy az egész nyelvterületet és a releváns dialektális jelenségeket lefedő nemzeti atlasz. Ennek szükségességét, szinkrón és diakrón

kutatásokra is alkalmas voltát a magyar dialektológusok zöme – a külföldi példákat is látva – jól érzékelt, de a szűkös anyagi meg infrastrukturális lehetőségek, valamint a kellő tudományos összefogás hiánya miatt nem tudta kivitelezni. Gondot jelentett a történelmi Magyarország Trianon utáni szétszabdaltsága és a nemzetközi politikai viszonyoknak a magyarságra nézve kedvezőtlen alakulása is. Reményt keltő változásokkal kecsegtetett az első és második bécsi döntés, melyeknek következtében jelentős területek váltak a magyar dialektológia számára gyűjthetővé és feldolgozhatóvá, ezáltal a történeti összehasonlító nyelvföldrajz számára is elemezhetővé. Ezt a lehetőséget ismerte fel 1941 októberében az első magyar egyetemközi népnyelvkutató értekezőlet, amely határozatot hozott a magyar nemzeti atlasz elkészítéséről². Az értekezőletre meghívták Szabó T. Attilát is az Erdélyi Tudományos Intézet képviselőjeként. A Magyar Nyelvatlasz Bizottság 1942 elején alakult meg, és Bárczi Gézárt kérte fel a munkálatok megszervezésére, lebonyolítására. Ezzel megkezdődött a magyar nagyatlasz (MNyA.) regényes, sokszor hányatott, de a végén mégis sikeres története. A háborús évek csak az alapkoncepció kialakítását, próbakérdőívek elkészítését és bizonyos próbagyűjtések elvégzését tették lehetővé. (A nagyatlasz történetére l. BÁRCZI 1975.)

Mielőtt a két világháború közti korszak rövid történetét folytatnánk, nem hagyhatjuk említés nélkül HORGER ANTAL kiváló monográfiáját 1934-ből (A magyar nyelvjárások), amely két ok miatt is figyelemre méltó: szigorú nyelvtani rendben, viszonylag bő adatolással, megbízható módon foglalta össze a magyar nyelvjárások legfőbb jegyeit, így jó alapot adott egy átfogó nyelvatlasz hang- és alaktani anyagának összeállításához (a magyar nagyatlasz szerkesztői éltek is ezzel a lehetőséggel), másrészt a jelenségekhez nem ritkán rövid nyelvtörténeti magyarázatot is fűzött. A szinkrón és diakrón leírásnak ez az együttes kezelése később – különösen a strukturalizmus hazai elterjedésének első szakaszában – módszertani megközelítéseket vont maga után, a nyelvjárástörténeti gondolat fejlődésében mégis fontos szerepet játszott. A Horger-követők közül kiemelem BIHARI JÁNOST, aki A magyar *é* hangok történetéhez című doktori értekezésében (1935) kora színvonalán álló összefoglalást adott a kétféle, alsó és középső nyelvállású *ē/é* hangjaink történetéről, különös tekintettel a kódexekre és korai nyomtatványokra. PAPP LÁSZLÓ jegyzi meg, hogy a 20. század húszas éveiben „– főként Gombocz és Csűry munkássága révén – elválik egymástól a nyelvtörténet és a dialektológia, de élete vége felé maga Csűry is határozott lépéseket tesz a jelenségmonográfiák történeti elmélyítésére (vö.: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története: MNy. II, 3–14)” (PAPP 1963: 7).

2.3. 1946–1971. A harmadik tudománytörténeti korszak 1946-tól a Bárczi-iskola virágzásáig tart. Ez a virágzás lényegében a 20. század hatvanas éveinek a végéig számítható, de ha idesoroljuk IMRE SAMUNAK, a magyar nyelvjáráskutatás egyik meghatározó személyiségének Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában című tanulmányát, akkor 1971-et adhatjuk meg korszakhatárként.

² Érdekes, hogy BÁRCZI utolsó nyelvatlasztörténeti összefoglalójában nem erre a megváltozott történelmi lehetőségre utalt, hanem – nyilván politikai óvatosságból – a megvalósult külföldi példákra és a Magyar néprajzi atlasz tervezési folyamatának előrehaladott voltára, tudományos inspiráló hatására (1975: 21–22).

BÁRCZINAK történelmi érdemei vannak a magyar nagyatlasz megtervezésében, a kutatócsoport összeállításában és a kivitelezés koordinálásában. Ebben a műben is sokoldalúságának egyik szép bizonyítékát láthatjuk. De tudnunk kell, hogy ő mindenekelőtt nyelvtörténész volt: a Szófejtő szótár, a Tihanyi alapítólevélről írt monográfiája, kiváló egyetemi tankönyvei és A magyar nyelv életrajza című, a nagyközönséget is meghódító kézikönyve mind erről tanúskodnak. Soha nem tért ki kora kihívásai elől, de egyik nagy álmát, a magyar nyelvjárástörténet mélyre ható kutatását csak részlegesen tudta megvalósítani. Előbb, a negyvenes évek második felében, egyéni kutatási tervébe vette fel (1947a: Régi magyar nyelvjárások, 1947b: A történeti nyelvjáráskutatás), majd az ötvenes évek közepén egyik lehetséges nyelvtudományi kutatási irányként is meghirdette a történeti dialektológiát (1956: A magyar történeti nyelvjáráskutatás). Tanítványait, szellemi követőit arra ösztönözte, hogy írják meg egy-egy nyelvemlék, nyelvemlékcsoport monográfiáját, és elemzéseikben lehetőleg építsenek a nyelvjárástörténet eredményeire, sőt annak módszertanát is fejlesszék tovább. Így születtek meg többek között B. LÖRINCZY ÉVÁNAK a Königsbergi töredék és szalagjairól (1953), IMRE SAMUNAK a Szabács viadaláról (1958), E. ABÁFFY ERZSÉBETNEK Sopron megye 16. századi nyelvéről (1965), valamint a nyugat-dunántúli misszilisekről (1968, 1969) szóló művei. Még DEME LÁSZLÓ is, aki nem számított BÁRCZI közvetlen tanítványának, írt egy szép értekezést a 16. század végi nyelvi normakérdéséről (1959), továbbá a Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái című könyvében (1956) is kitért nyelvjárástörténeti feladatokra, kutatási lehetőségekre (281–313). A legtermékenyebb és a nyelvjárás-történeti problematikára legfogékonyabb Bárczi-tanítvány azonban kétségtelenül PAPP LÁSZLÓ volt, aki négy kismonográfiában foglalkozott a 16. századi világi írásbeliség dialektológiai és normatörténeti kérdéseivel (1959: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása, 1961: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában, 1963: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika, 1964: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században). A nyelvi normának és az irodalmi nyelvnek a kutatása ettől az időtől kezdve a klasszikus, írott forrásokra építő nyelvjárástörténettel kölcsönhatásban fejlődött. A horizont bővülésében fontos szerepet játszott PAIS DEZSŐ 1953-as nagy ívű tanulmánya a magyar irodalmi nyelvről. A jelenségtörténeti monográfiák között kiemelkedik FARKAS VILMOS értekezése (1966: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben), a településtörténeti összefüggések módszertani vonatkozásait tárgyalók közül pedig TÖRÖK GÁBORÉ (1964: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere).

Ebben a szellemi közegben született meg egy olyan rendhagyó egyetemi tankönyv, amely az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban látott napvilágot 1957-ben Magyar nyelvjárástörténet címmel. Amilyen magától értetődően következett a korszellemből egy ilyen kismonográfia megszületése, annál meglepőbbnek tekintheti a külső szemlélő azt, hogy nem BÁRCZI GÉZA, hanem BENKŐ LORÁND írta meg, és nem akadémiai kézikönyvként, hanem egyetemi tankönyvként. A fő ok nyilván az volt, hogy BÁRCZI kiugróan sok feladatot vállalt ennek az egyetemi tankönyvsorozatnak az elkészítésében, de a rá eső ötből ekkor még egy megírása folyamatban volt (1958: Magyar történeti szóalaktan. Szótövek).

Ne feledjük továbbá, hogy az ötvenes évek a nagyatlasz szempontjából is megfeszített munkával teltek, tehát BÁRCZInak is gazdálkodnia kellett az alkotóerejével³. Felfedezte ugyanakkor, hogy van a csapatában egy olyan tehetséges, ambiciózus fiatal, aki alkalmas egy ilyen összefoglalás gyors megírására. Az eredmény várakozásán fölüli volt. Bár az egyes nyelvi jelenségek számbavétele – tankönyvhöz illően – tömörre sikerült, de a bevezető fejezetek messze túlmutatnak egy ilyen mű elvárásain: alapvető kérdéseket tárgyalnak mind az általános dialektológia, mind a nyelvtörténet szempontjából: a nyelvjárások mibenléte, a nyelvjárási jelenségek, a nyelvjárások belső tagolódása, a nyelvjárástörténet forrásanyaga, vizsgálati módjai. Ezek a szempontok később több nyelvtörténeti tankönyvbe is beépültek, például BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, *A magyar nyelv története* (1967), BENKŐ, *A történeti nyelvtudomány alapjai* (1988), KISS–PUSZTAI szerk., *Magyar nyelvtörténet* (2003).

BENKŐ e korszakbeli nyelvjárástörténeti munkássága természetesen nem merült ki a tankönyvírásban. Több tanulmánya jelzi, hogy szenvedélyesen érdeklődött a történeti nyelvföldrajz, a település- és népiségtörténeti kötöttségű dialektológia iránt. Különösen a székelykérdés foglalkoztatta: első idevágó nagyobb tanulmánya, a Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez című azonban nem jelenhetett meg, mivel a Századok 1949-es évfolyamát ideológiai és tudománypolitikai okokból bezúzták. A nyelvjárástörténeti tankönyve után némi irányváltás következett be kutatói programjában: akadémiai nagymonográfiájának immár a magyar irodalmi nyelv lett a tárgya (1961a: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*). A területi szempont érvényesítése azonban itt is meghatározó: az egységes nemzeti nyelv kialakulása előtti állapotot próbálja megragadni a regionális irodalmi nyelvváltozatok és az írói nyelvhasználat szemszögéből. (Ezt a vonalat folytatja SZATHMÁRI ISTVÁN könyve is, 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*).

A hatvanas-hetvenes évek BENKŐnél főleg a TESz., a történeti-etimológiai szótár jegyében zajlanak: immár nem egyszerű munkatársa egy nagyszabású akadémiai projektnek, hanem főszerkesztője, menedzsere. Egyéni kötődése viszont olyan erős marad a történeti nyelvföldrajzhoz, hogy amikor akadémiai levelező taggá választják, ebből a témakörből tartja a székfoglalóját. Az előadás 1966-ban hangzik el és 1967-ben jelenik meg *A nyelvföldrajz történeti tanulságai* címmel (1967a). „Benkő jól érzékelte a hatvanas évek közepén, hogy ha nem nyúl bele a politikailag és diplomáciailag érzékeny interetnikus kérdések taglalásába [...], akkor van esélye településtörténetre kifuttatott tanulmány megjelenésére, horroribile dictu akadémiai székfoglaló tartására. Bölcs előrelátással olyan módszertani kérdésekkel nyitotta a témáját, amelyben hamis vagy hibás történettudományi megközelítéseket is bírált (ilyeneket a székelykérdéssel kapcsolatban bőven lehetett idézni), így ezektől nyugodt lelkiismerettel el is határolódhatott. És miután ezt megtette, a reflektorfényt a történeti összehasonlító nyelvjárásban, nyelvföldrajz módszertanára irányíthatta, azaz bemutatta, hogy miből állapítható meg, hogy a nyelvterület távoli pontjain felbukkanó nyelvjárási azonosságok, hasonlóságok belső nyelvi fejlődés eredményei-e, vagy áttelepüléssel hozott, megőrzött régiségek. Felhívta továbbá

³ És ott volt még egy másik nagy akadémiai intézeti „tervmunka”, *A magyar nyelv értelmező szótára* (1–7., 1959–1962), amelynek ORSZÁGH LÁSZLÓ mellett szintén BÁRCZI volt a szellemi irányítója.

a figyelmet a középkori és újkori telepítések különválasztható rétegeire. Néhány konkrét nyelvi jelenség efféle besorolásával lehet ugyan utólag vitatkozni, de ez a mű az eltelt több mint negyven év távlatából is kitűnő, időszerű és példaadó munka, amely inspirálhatja a nyelvföldrajzi adatokban immár bővelkedő 21. század kutatóját.” (JUHÁSZ 2012: 30.) A kérdéskör néhány módszertani vonatkozását külön cikkekben is kifejtette, illetve összefoglalta (1961b: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, 1967b: Nyelvjáráskutatás és településtörténet).

Külön szakaszban érdemes megemlékeznünk a kolozsvári dialektológiai iskola működéséről, amely nagyobb részben a Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékéhez, kisebb részben pedig a Román Tudományos Akadémia kolozsvári részlegéhez köthető. A tanszék vállalta a romániai magyar nyelvterület regionális atlaszainak elkészítését, az akadémiai intézet pedig az átfogó mű, A romániai magyar nyelvjárások atlasza elkészítését. A kisatlaszok előkészítésének és gyűjtésének koordinátora MÁRTON GYULA, a nagyatlaszé SZABÓ T. ATTILA volt. Az utóbbi munkálatot azonban SZABÓ T. ATTILÁTól – sokoldalú elfoglaltsága és a Szótörténeti Tár készítésének elindulása miatt – teljes mértékben MURÁDIN LÁSZLÓ vette át, aki nemcsak a gyűjtés hatalmas terheit viselte, hanem már a hetvenes években megkezdte az anyag rendezését és kiadásra való előkészítését. Ennek során számos kisebb-nagyobb nyelvföldrajzi tanulmányt is publikált főleg a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben (ezek zöme átnyúlik a következő korszakra, listájukat l. RMNyA. 1: 17–18, 11: 640). Az írások zöme ugyan szinkrón jellegű, de vannak történeti alapozásúak is (pl. 1967: A *-ni*, *-nitt*, *-nul*, *-nül* határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége). SZABÓ T. ATTILA munkásságában szintén jelen voltak a nyelvjárástörténeti motívumok, de nem annyira az élőnyelvi anyagból, hanem a levéltári dokumentumokból kiindulva, leginkább a Szótörténeti Tár gyűjtőmunkájának melléktermékeként (l. pl. hasonló témában: SZABÓ T. 1960).

2.4. 1972–1990. A negyedik tudománytörténeti korszak a hetvenes és nyolcvanas évek: a rendszerváltást megelőző két évtized, 1990-ig bezárólag. A budapesti nyelvtörténeti iskola a TESz. és az EWUng. után A magyar nyelv történeti nyelvtana készítésével van elfoglalva, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének, valamint az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti Osztályán BENKŐ LORÁND vezetésével nagy szellemi erőket lekötő tervmunka zajlik, ideértve bizonyos forráskiadásokat is (a Régi Magyar Kódexek és a Régi Magyar Levéltár sorozat működtetését). Ez a lekötöttség érezhető a nyelvjárástörténeti termésein is: inkább a korszak végén tapasztalható fellendülés: BENKŐ részben folytatja a székely témát (1986: Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe, 1990: Adalékok a székelység korai történetéhez), részben nyit a csángó nyelv- és településtörténet felé (1989/1990: A csángók eredete és települése a nyelvstudomány szemszögéből). A Benkő-tanítványok is megjelennek néhány sajátos témával: KISS JENŐ a mihályi nyelvjárás változását követi nyomon száz éves perspektívából (1990: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1990 között), ZELLIGER ERZSÉBET a településtörténeti alapú nyelvföldrajzzal próbálkozik (1988: Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében), magam a néprajzi atlaszok hasznosítására adok példát (1982: A nép-

rajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról, 1990a: A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján, 1990b: Szolnok megye néprajzi atlaszának dialektológiai tanulságai-ból). Több névföldrajzi, névtörténeti írás is felhívja a figyelmet a tulajdonnevek nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságára (pl. HAJDÚ MIHÁLY 1987: Adatok a XVI. század ö-zéséhez, 1988: A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez). Ilyen típusú közlemények szórványosan az előző korszakokban is felbukkannak (szemléljüket l. JUHÁSZ 1993: Névtan és nyelvföldrajz, 2006b: Die ungarische Onomato-dialektologie – Ergebnisse, Tendenzen), majd képviselőjük folyamatosan erősödik (l. még alább is).

A kolozsvári iskolában folytatódtak az előző korszak törekvései: SZABÓ T. ATTILA az írott források, MURÁDIN LÁSZLÓ a nyelvatlaszok alapján (főleg természetesen az RMNyA. kéziratos anyagán) végez nyelvjárástörténeti esettanulmányokat, illetve olyan elemzéseket, amelyeknek történeti dialektológiai alapot is ad (pl. SZABÓ T. 1980: 64–529 stb.; MURÁDIN 2010). De míg a Szótörténeti Tár hatalmas folyamat sikerült elindítani, addig az elkészült romániai regionális nyelvatlaszok – néhány kivételtől eltekintve (VÖÖ ISTVÁN, HétfA., MÁRTON GYULA, SzilA.) – egyelőre kéziratban várják sorsuk jobbra fordulását.

Jugoszláviában PENAVIN OLGA folytatta a hatvanas években elkezdett regionális atlaszkészítő tevékenységét, melynek eredményeképpen egy sor kisatlaszt jelentetett meg a Délvidékről, de történeti vizsgálatokra csak szerény mértékben használta fel őket. Nagyon hasznosak viszont az atlaszbevezetők településtörténeti szakaszai, amelyek sok esetben megmagyarázzák a szinkrón nyelvallapotban érzékelhető nyelvjárási sokféleséget, és rámutatnak a települések lakosságának kibocsátó forrásaira (pl. 1972: A szerémségi magyar szigetek nyelve, 1978: A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza – az utóbbi MATIJEVICS LAJOSSAL). SZABÓ JÓZSEF pedig nagymonográfiát szentel a magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigeteknek (1990), amelyben értékes módszertani kérdéseket is tárgyal a szigetnyelvjárással összefüggő problémakörben. Fő forrása A magyar nyelvjárások atlasza.

2.5. 1991-től napjainkig. Az ötödik, még lezáratlan korszakot az utolsó negyedszázad jelenti, több tekintetben is jelentős változásokkal.

A rendszerváltást követő évek jótékony hatással voltak a nemzetközi kapcsolatok élénkülésére. A magyar dialektológia eredményeinek az elismerését is jelentette, hogy a Dialektológusok és Geolinguisták Nemzetközi Társasága 27 ország részvételével 1993 áprilisában Budapesten tartotta első nemzetközi kongresszusát.⁴ A konferencián szép számmal hangzottak el történeti beágyazottságú előadások is.

A 90-es évek elején oldódtak a feszültségek a szomszédos országokkal való kapcsolattartásban is. Ennek köszönhető, hogy megindulhatott a kéziratban várakozó romániai magyar nyelvjárási atlaszok magyarországi kiadása. Elsőként A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (CsángA.) jelenhetett meg 1991-ben. A mű egy példányos kéziratát átmentették Magyarországra, és a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetői vállalták annak a kockázatát, hogy a budapesti kiadásból esetleg

⁴ Sajnálatos körülmény, hogy a sikeres és nagyszabású rendezvénynek csak a rezümékötete jelenhetett meg (JUHÁSZ–ROT szerk. 1993) a mostoha anyagi feltételeknek és a kongresszus „atyjának”, ROT SÁNDOR professzornak a betegsége és halála miatt.

kultúrdiplomáciai konfliktus és a romániai kollégák számára retorziók származnak. A Ceaușescu-rendszer összeomlása után azonban szerencsére ez nem következett be, és megindulhatott egy hasonló, de méreteit tekintve még nagyobb szabású akció: A romániai magyar nyelvjárások atlasza gépelt kéziratának átszállítása Budapestre és kiadásra való előkészítése (1993-tól).⁵ A kiadást ismét a Magyar Nyelvtudományi Társaság vállalta az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékével szövetségben. MURÁDIN LÁSZLÓ monumentális gyűjteményének számítógépre vitelével, elektronikus térképezésével és nyomdai kivitelezésével BENKŐ LORÁND az általam szervezett kutatócsoportot bízta meg. A 11 kötetes, összességében több mint 6000 nyomtatott oldalnyi térkép kiadása 1995-től 2010-ig tartott. A szerkesztés és kiadás másfél évtizede alatt alaposan megismertem a keleti nyelvterület nyelvjárásait, és több tucat írásban publikáltam részben idevágó, részben a történeti nyelvföldrajz elméletét érintő tanulmányaimat (l. pl. JUHÁSZ 2001, 2002a, 2002b, 2003, 2004, 2006a, 2006b, 2007, 2008, 2009, 2011a, 2011b, 2011c, 2013).

A romániai nyelvatlással párhuzamosan, ugyancsak 11 kötetben jelent meg HAJDÚ MIHÁLY és tanítványai egy évtizedes megfeszített munkájával egy másik, nyelvjárástörténeti szempontból is felbecsülhetetlen értékű hagyaték: SZABÓ T. ATTILA kézíratos helynévgyűjtése.⁶

Ezeknek az alpműveknek a publikálása nemcsak azért volt kulcsfontosságú, mert tartalmuk a nemzeti kultúra szempontjából felbecsülhetetlen értékű, hanem azért is, mivel az anyaországi hasonló kutatásokkal szervesen összeilleszthető és összeillesztendő. Tudvalevő például, hogy a magyar nagyatlasznak csupán 22 erdélyi településen sikerült gyűjtést végeznie, szemben a romániai nyelvatlasz 136 kutatópontjával. És mivel a romániai atlasz magában foglalja a nagyatlasz teljes kérdőívét, a két mű közös anyagának egyesítésével olyan nagyszabású nemzeti atlasz készíthető, amely Moldvától Burgenlandig kiegyensúlyozott sűrűségű hálózattal képes ábrázolni a 20. századi magyar nyelvjárások releváns sajátosságait, és a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának pontos tükrözésével kiválóan alkalmas a magyar nyelv számos történeti változásának rekonstruálására is. Az egyesített nagyatlasz azonban már csak újabb nyelvtechnológiai fejlesztésekkel valósítható meg. Ezek mögött olyan adatbázisok és prezentációs rendszerek épülnek fel, amelyek a több milliót számláló nyelvi adat keresésében, rendezésében és térbeli megjelenítésében a kutatók segítségére állnak. Egy ilyen szoftver VARGHA FRUZZSINA SÁRA és VÉKÁS DOMOKOS közös munkájának eredményeképpen elkészült, a *Bihalbocs* nevet kapta, és már nemcsak a két nagyatlasz egyesítésében szerzett jó hírnevet, hanem hangzó anyagok (pl. nyelvjárási riportok, atlaszgyűjtések stb.) digitalizálásában, integrálásában és elemzésében is, sőt nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások támogatásában is (vö. VARGHA 2010, 2014). Így került az adatbázisba SZABÓ T. ATTILA történeti helynévgyűjtése és számos regionális

⁵ A kézíratos térképek hasonló átszállításáról még több évig nemigen lehetett szó, mivel a román határőrség a magyar vonatkozású térképeket gyakran elkobozta.

⁶ A sors különös fintora, hogy miközben a százéves Magyar Nyelvtudományi Társaságot Magyar Örökség díjjal tüntették ki, az OTKA akkori vezetése a szervezetünket kizárta az alapkutatósokra jogosult intézmények közül.

nyelvatlasz anyaga is. (A SZABÓ T.-féle anyag számítógépes kartográfiai feldolgozására I. BÁRTH JÁNOS PhD-disszertációját 2010-ben és tanulmányait, pl. 2011).

A Debreceni Egyetemen létesült a közelmúltban egy új projekt, a Magyar Digitális Helynévtár (TÓTH 2012), amely immár Magyar Nemzeti Helynévtár címszó alatt folytatja tevékenységét (I. HOFFMANN–TÓTH 2015). A többfunkciós adatbázis és prezentációs rendszer feldolgozza a 20–21. századi földrajzinévgyűjteményeket, és nyitott a történeti helynevek befogadására is. A nevekhez kapcsolódó információkon kívül lokalizál is, így lehetővé válik a digitális kartográfiai megjelenítés. A debreceni névtani műhelyben több értékes névföldrajzi tanulmány is született a középkori helynevekről, helynévtípusokról (I. A Magyar Névarchívum Kiadványai című könyvsorozatot).

Szép kezdeti sikereket mondhat magáénak a modern személynévöldrajz is. Az aktuális népszámlálások adatbázisának felhasználásával, modern nyelvtchnológiai eszközök kifejlesztésével (vö. VÖRÖS 2013a) szinkron család- és keresztnévtérképek készíthetők, amelyek kellő nyelvészeti és interdiszciplináris tudás birtokában történeti elemzésekre is felhasználhatók. Az első ilyen könyv Kis magyar családnévátlasz címmel 2014-ben jelent meg VÖRÖS FERENC munkájaként. A szerző azonban nem elégedett meg a forrásmunka kiadásával, hanem reprezentatív tanulmányokban is bemutatta a sokoldalú – közte történeti dialektológiai – felhasználás lehetőségeit. Klasszikus történeti elemzések azonban leginkább történeti anyagon végezhetők. A 18. századi népesség-összeírások történeti névföldrajzi feldolgozásával több kutató is foglalkozik: VÖRÖS FERENC és N. FODOR JÁNOS jelentetett meg idevágó könyveket és tanulmányokat (pl. VÖRÖS 2013b, 2015; N. FODOR 2014, ill. szerzőtárssal: N. FODOR–F. LÁNCZ 2011).

Az egyik leggazdagabb nyelvtörténeti forrásunk kétségtelenül az immár utolsó kötetével közönség elé kerülő Erdélyi magyar szótörténeti tár, amely már „erdélyiségével” is regionális kötődésű; sőt a nagytájon belül is lokalizálja a forrásait, így jól használható történeti dialektológiai vizsgálatokra. Izgalmas feladat lesz majd szembesíteni a 20. századi nyelvjárási megoszlást a Tár kínálta táji reprezentációkkal (néhány ilyen előtanulmány már született is, l. pl. ZSEMLYEI 2007; VARGHA 2014). A Szótörténeti Tár munkaközösségének szinte minden tagja vállalkozott arra, hogy közvetlen tapasztalatait felhasználva esettanulmányokat írjon a régi erdélyi nyelvhasználat, írásbeliség egy-egy szeletéről, melyek jól jelzik az anyag változatosságát, többretegűségét, történeti szociolingvisztikai beágyazottságát is. A sokszínű tanulmányokból ezúttal B. GERGELY PIROSKA írásait emelem ki, akinek idevágó tanulmányait a miskolci kollégái külön kötetben is megjelentették (B. GERGELY 2012).

Örömmel konstatahatjuk, hogy a lokálpatriotizmus és az újjáéledő nyelvtörténeti érdeklődés más nyelvészeti műhelyekben is a helyi levéltárak kutatására ösztönözte a kollégákat: a szegedi írnioki nyelvet NÉMETH MIKLÓS (2004), a Nógrád megyei iratokat GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ (2007), az északkeleti országrész iratait RÉVAY VALÉRIA vette tüzetesebb vizsgálat alá (2010). De figyelmet érdemelnek a korai nyomtatványok is: KALCSÓ GYULA szép kismonográfiában tárgyalta ezek névszói morfológiáját, kellő figyelemben részesítve a táji megoszlást is (2009).

3. Záró gondolatok. Ezeket az értekezéseket és tanulmányokat olvasva egybehangzóan állíthatjuk, hogy a régi magyar nyelvemlékek nyelvtörténeti elemzésének horizontja jelentős mértékben kitágult: az időbeliség mellett azonos súllyal kerül előtérbe a területi kötődés és a társadalmi-kulturális beágyazódás. De nemcsak egy-egy személyre koncentrálva, hanem mindazokra, akiknek a működése, jelenléte az adott írásmű, forrás nyelviségét befolyásolta. Figyelni kell tehát a diktálóra, íródeákra, hivatalnokra, vagy a latinból fordító szerzetesekre, a fordító- és másoló műhely gyakorlatára, továbbá a peres eljárásban részt vevő bíróra és tanúkra, az elhangzott vallomások szó szerinti vagy közvetett rögzítésére, a levelek és hivatalos iratok formuláira. A tulajdonnevek esetében lényeges többek között a névadók és névhasználók, továbbá a kancelláriák névhasználatának elkülönítése. Nyomtatott könyv esetében a nyomda, a korrektor szerepe sem elhanyagolható. Ha ismerjük egy levélíró életrajzát, kiderülhet, hogy a levél datálásának a helye kevésbé fontos, mint az, hogy a szerző melyik tájon nőtt fel vagy élte korábbi életét. A levél hangneme, oldottsága, élőnyelvisége és nyelvjárásiassága nagymértékben függ a címzett és a feladó közötti személyes viszonytól, a társadalmi hierarchiától és a többi szociopragmatikai tényezőtől. A 20. század nyelvatlásai a paraszti-népi kultúra évezredes hagyományait közvetítik látványos és történetileg is értelmezhető térbeli megoszlással. A mondatokból az is következik, hogy megújuló szemléletre és módszertanra van szükség a komplex nyelvvizsgálatban, amelyet a nyelvi dimenziókat követve (tér, idő, társadalom és kultúra) *d i m e n z i o n á l i s n y e l v é s z e t n e k* is nevezhetünk. Ebben a koordinátarendszerben kell elhelyeznünk a történeti dialektológiát is.

Kulcsszók: a magyar történeti dialektológia korszakai, diszciplináris és interdiszciplináris beágyazottsága, tudománypolitikai és tudományszociológiai vonatkozásai.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET [EGRINÉ] 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1968. *Dunántúli misszilisek a XVI. századból*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 121. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1891a. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1891b. Kódexeink és a nyelvjárások. In: *Hunfalvy-Album*. Hunfalvy Pál félézados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 5–11.
- BALASSA JÓZSEF 1898. A magyar nyelvjárások keletkezése. *Ethnographia* 9: 185–196, 282–293, 341–348.
- BÁRCZI GÉZA 1947a. *Régi magyar nyelvjárások*. Néptudományi Intézet, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947b. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In: KNIEZSA ISTVÁN szerk., *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 301–324.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar történeti szóalaktan. Szótövek*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- BÁRCZI GÉZA 1975. A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: DEME LÁSZÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–49.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2010. *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok–helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 11–32.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1961a. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1961b. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A nyelvöldrajz történeti tanulságai. *Magyar Tudományos Akadémia I. Osztály Közleményei* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- BENKŐ LORÁND 1986. Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe. *Ungarn Jahrbuch (München)* 14: 207–224.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1989/1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* 85: 271–287, 385–405, ill. MNyTK. 186 [!188].
- BENKŐ LORÁND 1990. Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–122.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI, LUDWIG 1915. Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 30/19: 1–13.
- ERDÉLYI LAJOS 1929. *Magyar nyelvi tanulmányok II.* Kókai Lajos, Budapest.
- FARKAS VILMOS 1966. *Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben*. Nyelvtudományi Értekezések 55. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FISCHER IZIDOR 1902. *Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása*. Neuwald Illés könyvnyomdája, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2014. A történeti személynévöldrajz mint a nyelvöldrajz egyik kutatási területe I. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. FODOR JÁNOS – F. LÁNCZ ÉVA 2011. A Történeti magyar családnévátlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.
- B. GERGELY PIROSKA 2012. *Válogatott tanulmányok az Erdélyi Fejedelemség nyelv- és névhasználatáról*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ – KECSKÉS JUDIT – KOLLÁR KRISZ-

- TIÁN – MIKLÓS GABRIELLA – NAGY JUDIT. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. század ő-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–447.
- HAJDÚ MIHÁLY 1988. A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 402–408.
- HATVANI JÁNOS 1914. *A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései alapján*. Nyelvészeti Füzetek 72. A Magyar Nyelvőr kiadása, Budapest.
- HÉTFÁ. = VÖÖ ISTVÁN, *Hétfalu nyelvjárási atlasza*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1971.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő* 37: 195–202.
- HORGER ANTAL 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- IMRE SAMU 1958. *A Szabács viadala*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRE SAMU 1971. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1982a. Néprajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 209–212.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1982b. A nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 135–136.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1990a. A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján. In: JAKAB LÁSZLÓ – KERESZTES LÁSZLÓ – KISS ANTAL – MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Sessiones sectionum. 3 A.* [Kn.] Debrecen. 245–250.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1990b: Szolnok megye néprajzi atlaszának dialektológiai tanulságaiból. In: SZABÓ GÉZA szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 69–78.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 43–50.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. Die Sprachgeschichte in der ungarischen Dialektologie. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Linguistica* 24: 37–44.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. Einige Fragen der historischen Morphologie des Ungarischen aus der Sicht der Sprachgeographie. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 429–453.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002a. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. [K. n.] Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002b. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz. Esettanulmány. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Kiadó, Budapest. 263–270.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és*

- finnugor jelentéstörténet. 2002. október 16–17.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 107–117.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006a. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. 2005. április 21–22.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 87–100.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006b. Die ungarische Onomatodialektologie – Ergebnisse, Tendenzen. In: AGRIS TIMUŠKA szerk., *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists.* Latvian Language Institute, University of Latvia, Riga. 260–266.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. *Magyar Nyelv* 103: 67–72.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2008. Korai nyelvm emlékeink nyelvjárástörténetéhez. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. 2007. április 26–27.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 87–93.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 151–160.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011a. Történeti nyelvföldrajzi megjegyzések a Nyitra-vidék magyar nyelvjárásaihoz. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére.* Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem Közép Európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 81–86.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011b. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 225–246.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011c. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2012. Benkő Loránd, a nyelvföldrajz és nyelvjárástörténet kutatója. In: JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk., *Benkő Loránd emlékezete.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 26–33.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2013. Interregionális nyelvjárástörténet. Problémavázlat. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. 2012. március 29–30.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 85–97.
- JUHÁSZ, DEZSŐ – ROT, SÁNDOR eds. 1993. *Abstract of Scholarly Papers. The First International Congress of Dialectologists and Geolinguists.* ELTE BTK, Budapest.
- KALCSÓ GYULA 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi nyomtatványokban.* Pandora Könyvek 21. Líceum Kiadó, Eger.
- KAUSCH MIHÁLY 1901. *A Tihanyi kódex nyelvezete.* Franklin Társulat nyomdája, Budapest.

- KISS JENŐ 1990. *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1990 között*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1915–1920. Az ő-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406; 45: 45–116, 195–266.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1916. Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés. *Magyar Nyelvőr* 45: 281–289, 373–380.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1967. A -ni, -nitt, -nul, -nül határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 10: 45–60.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2010. *Erdélyi magyar nyelvföldrajz. Nyelvészeti tanulmányok*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.
- NÉMET GÁBOR 1907. *A Vitkovics-kódex nyelvjárása*. Athenaeum Nyomda, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 425–466 (és MNyTK. 83: 125–166).
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Nyelvtudományi Értekezések 44. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PATAKY ERZSÉBET 1912. *Az íző kódexek nyelvéről*. Engel Lajos könyvnyomdája, Szeged.
- PENAVIN OLGA 1972. *A szerémségi magyar szigetek nyelve*. Nyelvtudományi Értekezések 79. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAI VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó – Iskolakultúra, Veszprém.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SIMONYI KÁLMÁN 1908. *A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai*. Bercsényi Nyomda Részvény-társaság, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880. A „Halotti Beszéd” tájnyelvi sajátosságai. *Magyar Nyelvőr* 9: 145–149.
- SZABÓ JÓZSEF 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- SZABÓ T. ATTILA 1960. A -ni, -nit, -nul, -nül határozórag-csoport az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelvjárások* 6: 3–22.
- SZABÓ T. ATTILA 1980. *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SzILA. = *Szilágysági nyelvatlasz*. Gyűjt. MÁRTON GYULA. Összeáll. és szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 3. PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2000.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Mai Magyar Digitális Helynévtár. Egy kutatási program célja, eredményei, távlatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 19–28.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1908. A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései. *Nyelvtudományi Közlemények* 38: 1–62.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelv- földrajzi vizsgálata a Székelyföldön. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–233.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest. 291–305.
- VÖRÖS FERENC 2013a. Térinformatika és névföldrajzi paradigmaváltás. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 15/2: 35–67.
- VÖRÖS FERENC 2013b. *Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévátlasz*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2015. *Fejezetek a 18. század eleji Magyar Királyság névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1988. Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: KISS JENŐ – SZÜCS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 1029–1040.
- ZSEMLYEI BORBÁLA 2007. Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 249–257.

Periods of Hungarian historical dialectology

Dialectology is fundamentally a synchronic area of linguistics, both in Hungary and in an international context: it is concerned with issues pertaining to geographical varieties of spoken language. This determines both its material of investigation and its methodology. Nevertheless, it is open to other areas of linguistics, as well as to other disciplines, especially in the dimension of historicity. In the late nineteenth century and in the twentieth century, it was historical linguistics and historical language geography, while in the second half of the twentieth century, it was sociolinguistics that had a heavy impact on it. Of related disciplines, historiography, ethnography, settlement history and cultural history influenced it the most strongly. This talk investigates the issue of how Hungarian historical dialectology got a new lease of life, what periods and domains characterised its revival, and what new sources, new technologies, and new interdisciplinary contacts it has benefited from.

Keywords: periods of Hungarian historical dialectology, its disciplinary and interdisciplinary embeddedness, its aspects in scientific policy and the sociology of science.

JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem